

УДК 130

Широка С. І.

ЗНАЧЕННЯ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ «СТЕРЕОТИП ПОВЕДІНКИ» ТА ЙОГО МІСЦЕ В КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТТЄВОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Стаття посвячена компаративному аналізу філософських понять, которые описывают стойкие формы поведения. Рассматриваются следующие понятия: «стереотип поведения», «традиция», «обычай», «привычка», «ритуал», «норма», «стиль жизни», «социальная роль» и прочие. Выявлены смысловые границы термина «стереотип поведения», обозначены характерные особенности феномена, который описывается этим понятием.

Ключевые слова: *поведение, стереотип, традиция, обычай, привычка, ритуал, стиль жизни, норма.*

Article is devoted to the comparative analysis of the philosophical concepts describing steady forms of behavior. The following concepts were considered: «stereotype of behavior», «tradition», «custom», «habit», «ritual», «norm», «style of a life», «a social role» and others. Semantic borders of the term «a stereotype of behavior» are revealed, characteristic features of a phenomenon which is described by this concept are designated.

Key words: *behavior, stereotype, tradition, custom, habit, ritual, norm, style of a life.*

Актуальність теми. Інтерес до поняттєво-термінологічних меж поняття «стереотип поведінки» викликаний низкою причин. Ця категорія міцно входить у термінологічний апарат таких гуманітарних дисциплін, як психологія, соціологія, семіологія, культурологія. Також останнім часом посилюється його присутність у різних сферах соціального й духовного життя – у рекламі, мас-медіа, PR, кіно, літературі, політиці, діловому спілкуванні і т. д. При цьому спостерігаємо тенденцію до вживання слів, що мають подібні з цим терміном характеристики, як еквівалентних, а також надання неточного визначення цих слів. Ця обставина спричинює різні інтерпретації цього поняття і викликає певні труднощі для осмислення феномена стереотипу поведінки. Вивчення джерел, де розглядають питання щодо генези та функцій стереотипів поведінки (П. Бергер, Т. Лукман, Л. Гумільов, Дж. Лалл, Е. Маркарян, І. Кон, М. Осовська, О. Проценко, Е. Фромм та ін.) свідчить, що здебільшого це поняття розуміють як певний соціокультурний код, у якому «зашифровані» історія та характер того чи іншого суспільства – його фундаментальні цінності, усталені способи подолання складних ситуацій, сподівання, норми, ідеали тощо. «Розкодування» інформації, що закладена в них, може допомогти дізнатися про культуру певної соціальної групи або індивіда, з тим щоб використати ці знання для розбудови конструктивних взаємовідносин.

Незважаючи на той факт, що в більшості джерел, зокрема й у філософських словниках, відсутня категорія стереотипу поведінки, можна помітити, що цю

словосполуку імпліцитно включено у визначення багатьох соціально-філософських категорій, таких як, наприклад, соціальний стереотип, стиль життя, соціальна роль, соціальна норма, стандарт та ін. На нашу думку, з'ясування ступеня присутності категорії стереотипу поведінки в цих поняттях дозволить систематизувати знання про цей феномен, виявити співвідношення між поняттями, що в повсякденній свідомості стали синонімічними, і тим самим більш чітко окреслити межі терміна «стереотип поведінки».

Мета статті – проаналізувати значення поняття «стереотип поведінки» і феномена, що він його описує.

Аналіз проблеми. Етимологічно слово «стереотип» походить від грецьких слів *stereos* + *typos* – «твердий» + «відбиток». У суспільні науки цей термін прийшов з типографської справи, де стереотип – монолітна друкована форма, копія з типографського набору або кліше (франц. *clishé* – форма високого друку), використовувана для ротаційного друкування багатонакладних видань. До речі, поняття «кліше» міцно узвичаїлося в термінологічному апараті лінгвістичних наук для позначення мовленнєвих реакцій на стандартні ситуації соціального спілкування, що не несе нової інформації: «Використанням прагматичних кліше той, хто говорить, в окремих випадках сигналізує тільки загальноприйнятну інтерпретацію ситуації і саме цим видає себе за кооперованого члена певного мовного співтовариства» [12, с. 100–102]. Подібне значення як у прямому, так і в переносному значенні, мають також категорії «шаблон» (нім. *Shablone* – зразок, модель) і «штамп» (італ. *stampa* – печатка), що набули великого поширення як дефініції для визначення дій або висловлень, що їх повторюють без змін у різних умовах. У сучасному повсякденному вживанні фразеологічні сполуки «стереотипна поведінка», «шаблонний вираз», «поведінкове кліше» мають переважно негативне забарвлення, пов'язане, очевидно, з особистим життєвим досвідом людей та реакцією на активні нав'язливі заклики таких засобів масової культури, як реклама і телебачення, «зламати стереотипи», сформувати «оригінальний стиль», «вийти за рамки» і т. д.

Коротко розглянемо, які саме елементи культури складають базу стереотипної поведінки. Треба відрізнити стандарти поведінки від ідеалів. Ідеал розуміють як образ належної і бажаної цінності, що здатний значно впливати на цілепокладальну діяльність людей [9]. На відміну від стандартів поведінки, ідеали тлумачать як гранично досконалий тип поведінки, що, можливо, навіть не може бути здійснений у реальному житті [13, с. 136]. Тому суспільні та індивідуальні ідеали не можуть бути безпосередньо «прочитані» в стереотипній поведінці, що опосередковує їх через стандарти (норми). Стандарт (від англ. *standard* – норма, зразок) у широкому значенні слова – зразок, еталон, модель, прийняті за вихідні для зіставлення з ними інших подібних об'єктів. Найбільш широко в суспільствознавчому контексті тлумачать категорію «соціальна норма», під якою розуміють історично сформовані або встановлені певним чином зразки діяльності, дотримання яких є для індивіда і групи необхідною умовою їхнього підпорядкування певному соціальному цілому. Норми обмежують можливі варіанти поведінки в повторюваних, типових ситуаціях і тим самим забезпечують співіснування і взаємодію людей у певному соціумі. На відміну

від стереотипів норми вказують спосіб, порядок дії окремо від самої дії і служать для нього орієнтиром і зразком [9], тобто стереотип поведінки можна вважати механізмом об'єктивації норми.

Як поняття, що охоплюють категорію «стереотип», традиційно вживають поняття «етос» і «менталітет». Сучасна філософія діалогу (Левінас та ін.) інтерпретує етос (грець. *ethos* – звичай, вдача, характер) як сукупність моральних імперативів, імпліцитно властивих інтерсуб'єктивному простору. Етос з'являється як практичний моральний досвід, сукупність регулятивних ідей, що наділяє особистість її «природним правом», яке визначає умови будь-якої активності особистості, але в першу чергу комунікативну активність [9]. Сьогодні під етосом часто розуміють стиль життя якої-небудь суспільної групи, орієнтацію її культури, прийняту в ній ієрархію цінностей; і в цьому розумінні етос виходить за межі моралі. Є. Анчел вважає, що етос, на відміну від моралі, концентрує такі моральні основи, що не виявляються в повсякденному житті, засвідчуючи невідгубну людську потребу у визнанні морального порядку у світі, навіть якщо він погано узгоджується з життєвим досвідом людей. Сучасне поняття «етос» дозволяє досить чітко відрізнити феномен етосу від стійких форм поведінки: це поняття адекватне для позначення проміжного рівня між вдачами і власне мораллю, суцям і належним. У той же час «етос» допомагає розрізнити етосне як реально-належне, таке, що виходить за полюси притягання хаотичного стану вдачі, і суворим порядком ідеально-належного, сферою власне морального [2, с. 4].

«Менталітет» (фр. *mentalité*) – спосіб мислення, світосприймання, духовної налаштованості, життєва позиція, властива індивідові або групі (джерело). У вітчизняній філософії, культурології й публіцистиці цю категорію зазвичай уживають для характеристики національних особливостей народів та особливостей культури. «Менталітет – глибинні структури культури, історично й соціально вкорінені у свідомості та поведінці багатьох поколінь людей, що поєднують у собі різні історичні епохи в розвитку національної культури» [9]. Близьке до менталітету поняття ментальності не має точного аналога в українській мові, треба відзначити його неформалізованість. Фромм розуміє ментальність як соціокультурну духовно-індивідуальну неповторність індивіда, обумовлену приналежністю до спільності. У повсякденному значенні «ментальність» синонімічна «менталітету», під нею мають на увазі (як правило, у суспільствознавчих і культурологічних контекстах) той або інший «склад розуму», тобто стійкі інтелектуальні й емоційні особливості і, як вираження їх, поведінкові стереотипи, властиві тому або іншому індивідові, звичайно як представникові деякої соціальної групи. Отже, етос і менталітет являють собою духовні утворення, тоді як стереотип поведінки належить до сфери діяльності.

Однієї з найбільш уживаних соціально-філософських категорій, що характеризують стійку форму соціальної активності, є категорія соціального стереотипу. «Філософська енциклопедія» фіксує це поняття як «схематичний стандартизований образ або уявлення про соціальний об'єкт, звичайно емоційно забарвлений і який має високу стійкість» [9]. «Новітній філософський словник» характеризує соціальний стереотип як «застиглий» образ або уявлення про

соціальний об'єкт різних соціальних суб'єктів, що виражають звичний спосіб сприйняття, дії стосовно цього об'єкта [9]. У сучасній соціальній науці соціальні стереотипи визначають як узагальнені, стійкі, шаблонні, емоційно насичені, пов'язані із соціальними цінностями і мало залежні від емпіричного пізнання уявлення про соціальні об'єкти, що їх засвоює індивід у процесі соціальних взаємодій, слабо рефлексує і може автоматично відтворювати іноді протягом усього життя [13, с. 352].

Механізм реалізації стереотипу закономірно одержав назву стереотипізації та з психологічного погляду означає «приписування пізнаваної особистості цілих „наборів” певних якостей на основі віднесення її за поміченими в ній окремими якостями до якогось класу осіб» [6, с. 129]. Сучасна гуманітарна наука процес стереотипізації і самі стереотипи трактує більш широко – як механізм спрощення сприйняття суб'єктом не тільки окремих особистостей і груп, але й різних соціальних явищ і процесів узагалі. Так, І. С. Кон пише: «...стереотипізація полягає в тому, що складне індивідуальне явище механічно підводять під просту загальну формулу або образ, що характеризує (істинно або хибно) клас таких явищ» [6, с. 272]. Описуючи сучасний стан культури інформаційного суспільства, російський дослідник В. В. Миронов як один з найяскравіших прикладів стереотипізації суспільних стосунків наводить привнесення стилю спілкування з комп'ютером в систему спілкування між людьми: «Уже сьогодні простір інтернет-спілкування змушує і в реальному житті говорити спрощеною мовою, від чого один крок залишається до спрощених, а отже, менш продуманих дій» [8, с. 28]. Постійне використання обчислювальної техніки як у професійній діяльності, так і як засобу людського спілкування, на думку дослідника, неминуче призводить до своєрідної «комп'ютерної раціоналізації» мислення, яка, з одного боку, забезпечує значеннєве упорядкування світу, а з другого – може спричинити втрату людиною спроможності діалектичного світосприйняття і зниження її інтуїтивного потенціалу.

Для позначення поняттєвого контексту, у якому можуть бути розглянуті стереотипи, дослідники іноді звертаються до поняття «схема». Схеми – це універсальний спосіб збереження й структурування інформації. Схема є когнітивною структурою, що являє собою організоване знання про те або інше поняття, об'єкт, соціальні категорії і впливає на його сприйняття, розуміння й оцінку. Зміст поняття «стереотип» певною мірою збігається з поняттям схеми, однак для стереотипів характерними ознаками є їхня узгодженість з більшістю членів групи і тісний зв'язок з емоціями та цінностями.

Як особливий різновид, на відміну від стереотипів сприйняття, виділяють стереотипи поведінки, що виконують роль програм діяльності, які реалізуються в конкретних обрядах, звичаях, етикеті, праці, відпочинку, святах, способах виховання, залицяння, образи, покарання тощо. У зв'язку з цим у теорії комунікації часто використовують поняття скрипту. Теорія скриптів націлена на опис автоматичності, характерної для поведінки людини. Скрипт – це схема, що містить інформацію про нормативний ланцюг послідовних дій, адекватних певної ситуації й організованих відповідно до певної мети. Індивід використовує скрипти для впорядкування власних дій і для соціального пізнання – проорокування або інтерпретування поведінки іншої

людини. Приклад скрипту – скрипт «відвідування театру», що передбачає нормативно задану послідовність дій. «Скрипт» за своїм змістом зближується з терміном «сценарій» і виступає як стереотип поведінки або сукупність таких стереотипів.

Щодо проблеми співвідношення понять «традиція» і «стереотип поведінки» погляди дослідників розходяться – дехто ототожнює ці категорії, решта говорять про наявність між ними причинно-наслідкового зв'язку. Так, у «Новітньому філософському словнику» традицію (лат. *traditio* – передавання) визначено як універсальну форму фіксації, закріплення і вибіркового збереження тих або інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передання, що забезпечує стійку історико-генетичну спадкоємність у соціокультурних процесах [9]. Тим самим традиція містить у собі передане (важливий і необхідний для нормального функціонування та розвитку соціуму і його суб'єктів певний обсяг соціокультурної інформації) і спосіб цього передання, тобто комунікативно-трансляційний спосіб внутрішньо- та міжпоколінної взаємодії людей у рамках тієї або іншої культури (і відповідних субкультур) на основі загального розуміння й інтерпретації накопичених у минулому цієї культури (і відповідних субкультур) змістів і значень [9]. Схоже визначення дає К. Чистов. Він пише: «Традиції – це механізм акумуляції, передання (трансмисії) й актуалізації людського досвіду, тобто культури, ...це мережа (система) зв'язків сьогодення з минулим» [13, с. 108].

Прихильники іншого підходу вважають, що стереотип є механізмом реалізації традиції. Відомий дослідник Е. Маркарян визначає співвідношення між традицією і стереотипом так: «Культурна традиція – це виражений у соціально організованих стереотипах груповий досвід, що шляхом просторово-тимчасової трансмісії акумульовано й відтворено в різних людських колективах» [7]. Подібну точку зору висловлює і О. Шейко, який пропонує таке визначення традиції – узагальнені, відносно сталі, регулярно і довготривало повторювані загальноприйняті й загальнозначущі способи, форми і результати діяльності як забезпечення відтворення у саморозвитку суспільства [15, с. 3]. Учений визначає стереотип поведінки як форму прояву традиції на рівні міжособистісної взаємодії.

У повсякденні часто сплутують стереотип і звичай. У соціології, етнографії й історії культури під звичаєм розуміють історично сформовані способи поведінки, що являють собою стандартизовані дії, що їх чинить безліч людей і які відтворюють у незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду. Звичай – найдавніша форма збереження й передання соціального досвіду (культури) від покоління до покоління і від суспільства до індивіда. Звичай – це найпростіша форма соціального контролю (дисципліни): тут ще не розрізняють суб'єкта, об'єкта і процесу діяльності, не фіксують окремо від самої діяльності способу (норми) поведінки у вигляді знакової моделі. За механізмом свого відтворення звичай – це загальнознана норма поведінки, неофіційно «узаконена» владою масової звички, традиції і суспільної думки (хоча сам факт обов'язковості цього звичаю люди можуть і не усвідомлювати) і стихійно відтворена діями безлічі людей.

На ранніх ступенях розвитку цивілізації звичай служить основною, якщо не єдиною, формою трансляції культури й суспільного контролю. Поява формальних

норм у східному, античному і феодальному суспільствах не підривають ще панівної ролі звичаю в повсякденних практичних стосунках людей. Значення звичаю не обмежене сферою побуту – він зберігається як момент майже всіх способів узаконених у суспільстві дії у вигляді звичок, навичок, стереотипів тощо. У процесі інтерналізації соціальних норм звичаї перетворюються із зовні заданих вимог у «внутрішню схильність», «життєву потребу» індивіда, у результаті чого раціонально обґрунтовані правила суб'єкт діяльності сприймає як нерозкладні стереотипи дії і здійснює несвідомо, автоматично [9]. Цікавим є той факт, що в процесі первісної законотворчості низка раніше укорінених звичаїв входить у систему права. Одні залишаються без змін, інші лише дещо видозмінюються, зберігаючи свою суть. Класичне формулювання цієї форми історичної наступності в механізмах нормативності дав римський юрист Юліан: «Укорінений звичай цілком справедливо захищаємо як закон»; правові норми шариату проголошують: «Те, що встановлене звичаєм, має силу закону» [4, с. 125].

У повсякденному вживанні еквівалентом поняттю «стереотипна поведінка» є поняття «ритуал». Ритуал (лат. *ritualis* – обрядовий, *ritus* – урочиста церемонія, культовий обряд) дослідники визначають як специфічну, жорстко регламентовану програму поведінки, часто відзначаючи його релігійний (культовий) характер [3, с. 26]. Загальні форми поведінки особливо необхідні в тих випадках, коли зразки, призначені для повсякденного життя, не спрацьовують, і виникає загроза усталеному способу життя колективу. У таких ситуаціях колектив застосовує особливу програму поведінки – ритуал [16, с. 249]. За допомогою ритуалу колектив переборює критичні моменти буття, виробляючи й відтворюючи однакові форми поведінки, щоб маніфестувати прихильність загальним цінностям за допомогою загальних дій. Дуже важливим у цьому розумінні є емоційний бік ритуалу. У ритуальних діях знімається емоційне напруження, каналізується агресія, загальний емоційний настрій зближує учасників, допомагає відчутти себе єдиним цілим перед обличчям чергового випробування. Основною ознакою ритуалу є його виразність – у ньому більше, ніж у будь-якому іншому вигляді стереотипізованої поведінки, використовують символічні засоби, відомі колективу учасників. За виразом В. Н. Топорова, ритуал являє собою «парад усіх знакових систем (природна мова, мова жестів, музика, пантоміма, хореографія, спів, колір, аромати тощо), які ніколи більше не утворюють такої всеосяжної єдності» [10, с. 9].

Незважаючи на безумовну подібність стереотипів поведінки до традицій, звичаїв та ритуалів, слід зазначити, що стереотипи значною мірою відрізняються від них: якщо традиції, звичаї і ритуали визначає їхня загальнозначущість, виражена в упорядкованій спільній діяльності, то стереотип поведінки є скоріше індивідуальним способом відтворення групового досвіду.

У побутовому спілкуванні уживають слово «етикет» у значенні стійкої форми поведінки. Цей термін тлумачать по-різному – «усталений порядок поведінки», «не просто стандарт поведінки, а більш-менш ритуалізована форма осмисленого спілкування», «сукупність манер і правил, що регламентують форму, способи поведінки» [11, с. 8] і, нарешті, «сукупність вимог до дуже специфічної сторони

взаємодії людей – витонченого звертання або поведіння» [11, с. 230]. За словами О. П. Проценко, правила етикету, регулюючи зовнішню, формальну сторону поведінки, покликані встановлювати особливий стиль поведінки – єднаний, коректний, поважний [11, с. 143], естетизувати зовнішню сторону поведінки [11, с. 139], гармонізувати людські стосунки [11, с. 230]. Виходячи з цього визначення, можна зробити висновок, що етикетна поведінка є частковим випадком стереотипної поведінки.

З поняттям стереотипу поведінки тісно пов'язана і категорія стилю життя (лат. *stilus* – знаряддя для письма, манера писати, спосіб викладу). Стиль життя, за визначенням Л. Козименко, – феноменологічний аспект існування сучасної людини. Дослідження історії цього поняття виявляє, що в модернізмі його не використовували, проте активно вживали поняття «спосіб життя», яке означало «соціокультурний код, що має задану сталість» [5, с. 61], – це досить близько збігається із сучасним поняттям поведінкового стереотипу. У постмодерністській традиції категорія «стиль життя» уживають щонайменше в двох значеннях – «деканонізуюча соціокультурна практика» і водночас «постулювання недетермінованого самовизначення» [5, с. 62], яке, як показує життя, здатне набувати різноманітних форм – від ділового стилю до панківського. Стиль з'являється як стійка форма вираження багатосторонньої цілісності особистості, і саме ця цілісність забезпечує його пізнаваність (говорячи про стилізацію, наприклад, твору мистецтва, ми маємо на увазі надання об'єктові найзагальніших традиційних рис). Але в той же час ця стійкість не є якимсь непорушним канонам – кожна дія має відбиток особистості. Стиль життя як індивідуально-своєрідна цілісна система стійких способів і форм опосередкування особистістю об'єктивних умов життєдіяльності [13, с. 357] віддзеркалює варіативність життєдіяльності людей у суспільстві, ступінь свободи у виборі змісту та форм соціальної поведінки; інтегрує окремі вчинки в цілісний спосіб життєдіяльності, постійну манеру поводити себе. Можна говорити про певну парадоксальність цього поняття: з одного боку, стиль виражає індивідуальне ставлення до дійсності, з другого – являє собою стійку повторювану (стереотипну) систему дій. Найважливіша відмінність стилю від стереотипу є, на думку автора, психологічною – вона полягає в тому, що стереотипні дії найчастіше не усвідомлюють, не помічають, у той час як наслідування стилю передбачає свідомий вибір тієї або іншої моделі поведінки.

Біхевіористи для позначення суб'єктивних утілень стереотипів поведінки використовують поняття навички. Навичка – сформована в індивідуальному досвіді суб'єкта система регуляторних процесів, що забезпечує стійке та стандартне виконання дії. Під «стійким виконанням» розуміють стабільність дії і всіх складових її компонентів під час реалізації цієї дії в умовах впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. Відмінність навички від стереотипу поведінки очевидна: по-перше, стереотип базується на нормах і цінностях, укорінених у культурі – для навички ця умова не є обов'язковою; по-друге, навичка зазвичай формується під впливом особистого досвіду – стереотип виражає колективний, груповий досвід.

Перетинається з поняттям стереотипу поведінки і категорія соціальної ролі.

Соціальна роль – категорія, яку ввів у науковий обіг представник символічного інтеракціонізму Дж. Мід для позначення соціальної взаємодії. У рольовій теорії культуру визначають як систему заученої поведінки, що її поділяють усі члени суспільства і передають з покоління в покоління. У соціальній взаємодії ролі визначають соціальні позиції, а не люди, які тимчасово ці позиції займають. Більшість ролей, однак, виписані не дуже жорстко і залишають простір для індивідуальних варіацій [1, с. 229]. Дослідники розрізняють соціальну роль як певний «ідеальний» тип поведінки і рольову поведінку як його конкретне індивідуальне втілення, опосередковане особистими якостями людини. Рольові відносини досягають максимуму в ритуалах і мінімуму в критичних ситуаціях, у нових і неструктурованих угрупованнях.

Відмінність стереотипу поведінки від соціальної ролі полягає в тому, що роль визначається суспільним статусом того, хто її «виконує» без урахування його особистих якостей, а стереотип поведінки, навпаки, є своєрідним способом вираження культурних цінностей особистості та групи.

Висновок. Хоча категорія «стереотип поведінки» і не використовували у філософському знанні як базову, однак це не означає, що як соціальне явище, приналежність культури і прояв духовності стереотип поведінки не був предметом філософської рефлексії. Аналіз смислових меж цього поняття дає підстави стверджувати, що воно має відносну самостійність і феномен, що його воно описує, може бути предметом філософського дослідження.

Література:

1. *Американская социологическая мысль: Тексты.* – М., 1994.
2. *Анчел Е.* Этнос и история. – М., 1988.
3. *Байбурин А. К.* Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры. – М., 1991
4. *Бачинин В. А.* Морально-правовая философия. – Х., 2000.
5. *Козименко Л.* Чи дозволяє сучасний стиль життя зберегти особистісну ідентичність? // Філософська думка. – 2000. – № 1.
6. *Кон И. С.* Психология предрассудка.
7. *Маркарян Э. С.* Узловые проблемы теории культурной традиции // Советская этнография. – 1981. – № 2.
8. *Миронов В. В.* Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии // Вопросы философии. – 2006. – № 2.
9. *Новейший философский словарь /* Сост. А. Грицанов. – Мн., 1998.
10. *Топоров В. Н.* Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественных наук о древности. – М., 1981. – № 2.
11. *Проценко О. П.* Етикет у просторі практичної філософії. – Х., 2002.
12. *Раймер Р.* Функциональные и межкультурные аспекты прагматических клише // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: Тезисы конференции. – М., 1995.
13. *Человек: Философско-энциклопедический словарь.* – М., 2000.
14. *Чистов К. В.* Народные традиции и фольклор. – Л., 1996.
15. *Шейко О. С.* Традиція як фактор саморозвитку суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Запоріжжя, 2001.
16. *Huxley Sir J.* Introduction // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. – Series B. V. 251., 1966.